

Саһиб РЗАЈЕВ
филолокија елмлэри намизэди,
досент

ЭДЭБИЈАТЫН КОМПЛЕКС ТЭБЛИҒИ

Инсанын һэртэрэfli вэ һармоник инкишафы бэчэријјэтин һэлл етмэк истэдији вачиб проблемлэрдэн биридир. Инсанын һэртэрэfli инкишафы тэбиэтин вэ чэмијјэтин инкишаф ганунларыны, елэчэ дэ инсанын мәнэви дүнјасыны, үмуми эһлаг нормаларыны арашдырыб дэрк етмэк зэмниндэ формалашыр.

Тэбиэт, бүтөвлүкдэ каинат өз гурулушуна вэ мазмунуна көрэ чоһчөһэтли вэ комплекс маһијјэт кэсб етдији кими онун өјрэнилмэсиндэ вэ она тэсир кэстэрилмэсиндэ иштирак едэн васитэлэр дэ комплекс олмалыдыр.

Тэбиэтин бир һиссэси олан инсан да өз физиолокијасы вэ психолокијасынын гурулушуна көрэ тэбиэтин ејнидир. Одур ки, инсанын камилләшмэси үчүн лазым олан васитэлэр вэ һэјата кечирилэн тэдбирлэр комплекс характер дашымалыдыр. Инсанын камиллик дэрэчэси онун тэбиэт вэ чэмијјэтин инкишаф ганунларына нэ дэрэчэдэ бэлэд олмасы илэ өлчүлүр. Демэк һэртэрэfli инкишаф етмэк үчүн тэбиэтин вэ чэмијјэтин инкишаф ганунларындан бөһс едэн елмлэри комплекс өјрэнмөјө сәј кэстэрилмэлидир.

Инсан һэр һансы мөвзуну вэ јахуд проблеми этрафлы өјрэнмэк үчүн онунла элагэдар мүхтэлиф елм саһэлэринэ, елэчэ дэ бэдин эдэбијјата даир мүвафиг эсэрлэрин комплекс мүталиэсинэ мүрачиэт етмэлидир. Бу ишдэ китабханачылар охучуларын истигамэтвэричиси кими чыхыш едэ билирлэр.

Һэр һансы елми проблеми өјрэнмэк мөгсэдилэ китабханаја мүрачиэт едэн охучунун, конкрет фэрдин марагына, елми идрак сөвијјэсинэ вэ мүталиэ тэчрүбэсинэ ујтун олараг китабханачы мүвафиг елм саһэлэринэ вэ бэдин эдэбијјата даир лазыми эсэрлэри онун мүталиэсинэ даһил етмөклө һөмин проблемэ даир охучунун комплекс мүталиэсини тэшкил етминш өлүр. Мөсөлөн, мараг проблемини тэдгиг етмэк истэјөн сөсиолог мөсөлөјө мүхтэлиф чөһөтдөн јанапмалыдыр.

Бунун үчүн о. бир сыра елмэрә - психолокија, педагокикаја, итисадијата, етикаја, китабханашүнаслыга вә с. кими алагөдар елмэр үрә мувафиг әсәрләрә мүрачнәт етмәлидир. Әлбәттә, бу сәһәдә, еләчә дә мүхтәлиф проблемләрин өјрәшилмәсиндә бәдии әсәрләрин мүталиәси олмадан кечинмәк мүмкүн дејилдир.

Каннатын ән мүһүм сирләринин кәшф едилмәсиндә бүтүн сәһәви елмәрлә бәрәбәр бәдии әдәбијјатын мүһүм јери вардыр. Бәзән һәјатда елә фикир сөјләјәнләрә раст кәлирик ки, онлар бәшәријјәтин мәһәви вә мадди һәјатында бәдии әдәбијјатын ролуну инкар едир, һәтта бәдии әдәбијјаты өзләринин мүталиә комплексинә дахил етмәји лазым биширләр. Чүнки онлар бәдии әдәбијјаты елми тәфәккүр үчүн гида мәнбәји һесап етмирләр. Һалбуки дүнјанын бир сыра көркәмли елм хадимләри, о чүмләдән К.Е.Сиолковски, Алберт Ејнштејн вә Ф.Енкелс өзләринин елми тәфәккүрләринин инкишафында бәдии әдәбијјатын бөјүк рол ојнадығыны хусуси гејд етмишләр.

Рус авиасијасынын атасы һесап едилән К.Е.Сиолковски өзүнүн мүһәндис-техники идејалары үчүн бәдии әдәбијјатын - хусусилә бәдии фантастика жанрынын мәнбә ролу ојнадығыны хусуси гејд етмишдир. Бу барәдә Алберт Ејнштејнин фикирләри дә мараглыдыр. О, Машковски илә сөһбәтиндә демишдир: "Әкәр Сиз сорушсаныз ки, инди мәндә ким даһа чох мараг доғурур, онда мән чаваб верәрәм: Достоевски! - О, бу ады бир нечә дөфә хусуси вургу илә тәкрар едәрәк деди: - Достоевски мәнә истәнилән елми мүтәфәккирдән чох, Гаусдан да чох шеј верир" (Гаус - бөјүк алман ријазиијатчысы - XIX әср).

Бөјүк тәбиәтшүнас алим Фридрих Енкелс јазыр: "Балзакын (франсыз јазычы) "Инсан комедијасы"ндан итисадијјат һаггында әлдә етдијим тәфсилаты һәтта бүтүн тарихчиләрин, итисадчыларын, статистик алимләрин һамысынын бирликдә китабларындан тәфсилатдан артыг һесап едирәм".

Јухарыдакы фикирләри сөјләјән һәр үч елм хадими өзләринин елми тәфәккүрләринин инкишафында, мүталиәләринин чох-тәрәфлилийиндә алагөдар елмәрлә бәрәбәр бәдии әдәбијјатын ролуну хусуси гејд едирләр.

Охучуну мүхтәлиф сәһәләрә аид биликләрлә силаһландыран комплекс мүталиә һәр һансы елми мөвзуну мүхтәлиф чәһәтдән иләрдән кечирмәк үчүн охучуда мүһүм идраки табилијјәт јарадыр. Әдәбијјатын комплекс мүталиәсинин дүзкүн тојулушу мөһз биликләрин алагөләндиришмәсини тәмин едир. Һәр кәсин комплекс мүталиәси әдәбијјаты таврамаг хусусијјәтини нәзәрә алараг тојулмаһыдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатын комплекс мүталиәсинин зәрурилији һәм објектив әләмин вә проселәрин тојулушу, һәм дә иснанларын идраки фәалијјәтинин хусусијјәтләри илә алагөлардыр.

Мәлумдур ки, инсан тәфәккүрү өзүнәмәхсус специфик системдән ибарәтдир. Һәр һансы әшјанын вә јахуд елми анлајышы дүзкүн шәкилдә дәрк олунмасы онун бүтүн тәрәфләринин, хассәләринин тәдтиг олунмасы заманы мүмкүндүр.

Мүасир шәраитдә кетдикчә даһа чох мүрәккәбләшән биликләрин мәнимсәнилмәси охучулардан мувафиг һазырлыг, инкишаф етмиш тәфәккүр, дигтәт, јаддаш, дәрин мүшаһидәчилик табилијјәти тәләб едир. Охучуларда ајры-ајры елмәр үрә сәһәләрарасы биликләр системинин формалашмасы имканы ассосиатив тәфәккүрүн танунајулулары илә бағлыдыр. Инсан тәфәккүрүнүн инкишафы бир нечә мәрһәләдән кечәрәк камилләшир. Һәр бир инсан тәфәккүрүнүн инкишафынын һәр мәрһәләси онун мүталиә сәвијјәсинә ујуун кәлир. Бу баһымдан, һәр бир охучунун ассосиатив тәфәккүр хусусијјәтинин нәзәрә алынмасы әсасында онун мүталиә системинин инкишаф етдирмәк вә дәринләшдирмәклә (әлбәттә, бурада сөһбәт мүталиә тәчрүбәси аз олан охучулардан, хусусилә мөктәбјашлы охучулардан келә биләр) китабханачы һәм дә онун мөвчуд тәфәккүрүнүн тәкмилләшмәсинә көмәк едир. Тәфәккүр илә мүталиәнин диалектик таршылыгы алагәси мөһз бурада ашкара чыхыр.

Мүрәккәб идрак фәалијјәти олан тәфәккүр бөјүк инкишаф јолу кечир. Белә ки, әјани әмәли тәфәккүрдән сөзлү - мәнтиги тәфәккүрә кечид инсанын идрак фәалијјәтиндә чох чидди дөвүс јарадыр. Јәни нитг инсанын идрак фәалијјәтинә тошулуру. Нитги тәфәккүр сәјәсиндә инсан һисси тавраһындан чыхараг мүрәккәб алагә вә мүнасибәтләри дәрк едир.¹ Тәфәккүрүн бу формасы инсанларын билији мәнимсәмәсинин, ондан истифадә етмәсинин әсасында дурур вә инсанын мүрәккәб идрак фәалијјәти үчүн зәмин јарадыр. Мөһз бу баһымдан охучунун тәфәккүр сәвијјәси онун мүталиә хусусијјәти илә ујуулулуг тәшкил едир.

Көркәмли рус психологу Ј.А.Самарин ассосиатив тәфәккүрүн инсанын мүталиә хусусијјәтләриндә ашкара чыхан дөрд мәрһәлә вә ја сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмишдир. Ејни заманда о, һәр һансы охучунун мүталиә хусусијјәтләринин өјрәнмәклә һәмин охучунун ассосиатив тәфәккүрүн һансы сәвијјәсинә - мәрһәләсинә малик олдугуну мүәјјәнләшдирмәјин мүмкүн олдугуну тәсдиг едир.²

Ассосиатив тәфәккүрүн 1-чи мәрһәләси (сәвијјәси) илкин мәрһәләдир. Бу мәрһәләдә инсан ајры-ајры һадисәләри вә онлар һаггында аңлајышлары гаврајыр. Лакин һәлә биликләр системинә јијәләнмәјиб. Белә ассосиасијалар әләгәсиз, системсиз муталиәјә малик олан, китаба тәсадүфдән-тәсадүфә мурачиәт едән охучуларда ашкар едилир.

Ассосиатив тәфәккүрүн 2-чи мәрһәләси хүсуси системли ассосиасијаларын мејдана кәлмәси илә бағлыдыр. Бу мәрһәлә мүрәккәб олмајан биликләр системи јаратмаға имкан верир. Бу тәфәккүр сәвијјәси бир-бири илә бағны олмајан мөвзу вә мәсәләләр үзрә әдәбијјатын бир тәрәfli муталиә едилмәсинә ујгун кәлир.

Ассосиатив тәфәккүрүн 3-чү мәрһәләсиндә даһа мүрәккәб просесләр һәјата кечирилир. Белә ки, системдахили ассосиасијалар - әләгәләр јараныр. Јәни ајры-ајры һадисә вә аңлајышларын бүтөв системинин дәрк олунмасы байт верир. Мәсәлән, физикаја даир даһа чох әдәбијјата мурачиәт едән охучу физикаја даир биликләр системини мәнимсәјир. Тәфәккүрүн бу мәрһәләсиндә охучуларда чох заман бир, бәзән дә бир нечә билик саһәләри үзрә муталиә системи јараныр.

Ассосиатив тәфәккүрүн али мәрһәләси олан 4-чү мәрһәлә саһәләрарасы вә системләрарасы ассосиасијаларын мејдана кәлмәси илә характеризә олунур. Јәни бу тәфәккүр мәрһәләсинә малик олан охучу мүхтәлиф биликләр системини мәнимсәјир, бу саһәдә билик вә вәрдишләри әһатә едәрәк, онлары үмумиләшдирир вә өзүнүн инамына чевирир. Бу мәрһәләјә малик оланлар мүхтәлиф вә әләгәдар елм саһәләри үзрә әдәбијјаты муталиә етмәклә һәр һансы проблем үзрә комплекс билик вә мәлүмат әлдә едә биләрләр.

Һазыркы мөвчуд елмләр үч комплексә бөлүнмүшдүр: 1) тәбиәтшүнаслыг елмләри (Физика, кимја, биолокија, кеолокија, чографија вә астрономија); 2) Ичтимаи елмләр; 3) Бәдии әдәбијјат. Бүтүн бу елмләр комплекси үзрә мувафиг әдәбијјаты муталиә етмәклә камил охучу һәмийн тәбиәтин, һәм дә чәмијјәтин инкишаф ганушлары һаггында лазыми мәлүматә малик ола биләр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Бајрамов Ә.С., Әлизадә Ә.Ә. Психолокија. -Б., 1989. С.542.
2. Работа с читателями. Учебник. - М., 1981, с.228-238.
3. Самарин Ј.А. Очерки психологии ума. - М. с.229-298.